

ОЦІНКА ПЕРЕДУМОВ РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

О.І. Дребот, В.І. Лазаренко

Інститут агроекології і природокористування НААН (м. Київ, Україна)

e-mail: drebotoksana@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2681-1074

e-mail: Vladlaz93@ukr.net; ORCID: 0000-0002-8376-4668

У цьому дослідженні представлено оцінку передумов розвитку сільського господарства в світі та в сучасних економічних і соціальних умовах зокрема, визначено його ключові чинники, які сформували нинішній стан глобального розвитку ринку органічних продуктів. У процесі проведеного дослідження було здійснено акцент на головних індивідуалістичних причинах виникнення потреб в органічному харчуванні. Визначено хронологічний генезис зародження таких потреб та з'ясовано, що основна, глобальна потреба в органічних харчових продуктах виникла внаслідок стрімкого та неконтрольованого промислового прогресу, що стало причиною формування відповідних екологічних потреб, про що йдеться в цьому дослідженні. В роботі представлена класифікація екологічних потреб у вигляді міжрівневої характеристики. Визначено, що в процесі історико-еволюційної трансформації органічного виробництва, як напрямку наукової та практичної діяльності, головним завданням органічного сільського господарства є створення низки важливих суспільних благ, покращання стану агроресурсів, а також забезпечення стабільних умов навколишнього природного середовища. Щодо розвитку органічного сільського господарства в Україні, то під час виконання цього дослідження з'ясовано, що головною передумовою виникнення такого напрямку в нашій державі є індустріалізація сільського господарства та курс на невідновлювальні ресурси промислового походження, в т. ч. засоби хімізації (мінеральні добрива, пестициди), вуглеводневі паливно-енергетичні ресурси, сільськогосподарську техніку. Відповідно, слід зазначити, що органічне сільське господарство може функціонувати через стандартну систему зі споживачами або ринком, у вигляді сільського господарства послуг, а також на рівні фермерів, які усвідомлюють нестійкість традиційного сільського господарства. Також у ході цього дослідження визначено, що сучасне органічне сільське господарство набуває необхідних рис сталого сільського господарства, оскільки є одним із пріоритетних напрямів, задекларованих у низці державних нормативно-правових актів, а також у важливих завданнях відповідно до загальнодержавних цілей сталого розвитку України.

Ключові слова: *органічне виробництво, сталий розвиток, економіка природокористування, ринок органічної продукції, євроінтеграція.*

ВСТУП

Сучасні екологічні, природно-ресурсні та соціально-економічні виклики ХХІ ст., поява нових технічних і технологічних можливостей зумовлюють необхідність пошуку нових інструментів та механізмів, що забезпечують збалансований розвиток людства. Це повною мірою стосується глобального агропродовольчого ринку, суб'єктною частиною якого є Україна, що особливо було продемонстровано під час повномасштабної збройної агресії Росії проти української держави. І одним із перспективних напрямів розвитку агропро-

мислового комплексу є органічне сільське господарство та ринок, що формується на його основі.

Ринок продукції органічного сільського господарства розглядається в більшості країн світу як інноваційний напрям, основними перевагами якого є збалансований розвиток сільських територій, низька інтенсивність використання зовнішніх невідновлюваних ресурсів промислового походження, забезпечення доступу населення планети до здорового харчування, а для низки країн, зокрема й України – можливість диверсифікувати свій експорт за рахунок поставок на ринок органічної про-

довольчої продукції з високою доданою вартістю.

Нині Україна є частиною світового ринку органічної продукції та здійснює виробництво, переробку та зовнішньоторговельні операції у зростаючих обсягах. Однак, внутрішній ринок став розвиватися, порівняно з провідними у цій галузі європейськими країнами, значно повільніше, попри значний наявний агрокліматичний, земельний та інтелектуальний потенціал, динаміка розвитку ринку органічних продуктів характеризується як незначна. З огляду на це, українська органічна продукція вже становить майже 9% від усього імпорту Європейського Союзу.

Мета дослідження полягає у визначенні та оцінці передумов розвитку органічного сільського господарства в Україні та світі.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питанням розвитку органічного сільського господарства висвітлено в наукових працях відомих учених, як В.Г. Андрійчук [1], А.М. Вічевич, Т.В. Вайданич [2], І.І. Дідович, Т.Г. Дудар [3]. Однак, незважаючи на високий рівень праць зазначених вчених, залишається недостатньо вивчений процес генезису органічного сільського господарства та аналіз чинників сучасного стану розвитку цього сектору.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Під час виконання цього дослідження використовувалися такі методи, як абстрактно-логічний (у формуванні логічно послідовного зв'язку між чинниками), емпіричні (для оцінки та характеристики закономірностей функціонування органічного сільського господарства в Україні), узагальнення (для систематизації усіх чинників, що здійснюють вплив на сучасний розвиток українського органічного виробництва).

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Сучасний рівень розвитку технологій та знань людства істотно змінило культурний

рівень розвитку і свідомості суспільства, де важливу нішу займає усвідомлення значення довкілля, а відтак — більш дбайливого ставлення до нього. Соціум, усвідомивши себе складовою природи, має на меті захистити або за можливості нівелювати негативний вплив науково-технічної революції як на себе, так і на довкілля. І саме тому екологічні потреби з'явилися унаслідок людиною низької якості умов її існування та життєдіяльності [1].

Насамперед, ґрунтовно розібрати передумови виникнення органічного сільського господарства, необхідно зрозуміти чому саме з'явилась потреба в ньому. Відповідь — сформовані *екологічні потреби* світового соціуму.

Під поняттям *потреба* розуміють природний стан індивіда за умов нестачі матеріальних та нематеріальних благ для задоволення його первинних природних потреб. А, своєю чергою, поняття *потреба* є похідним поняттям від *нужди*, розуміючи під собою нестачу специфічних благ та послуг для задоволення не природних потреб, а таких потреб, як культурні, духовні та інші види специфічних потреб, що прямо чи опосередковано залежать від особистості людини. Згідно з класичною ієрархією потреб людини, яка була введена А. Маслоу, первинним є фізіологічні, матеріальні та суспільні потреби. Кожна людина починає задовольняти свої особистісні, специфічні потреби лише за умов задоволення первинних природних потреб. Загалом, вчені розрізняють декілька етапів розвитку задоволення потреб індивіда. Перший із них — домінування матеріальних потреб, який тривав із початку ХХ ст. до 50-х рр. ХХ ст. Другий етап розвитку потреб став наслідком науково-технічного прогресу, розвитку транснаціонального бізнесу, що породило у суспільства нові потреби в якісному сервісі, отриманні нових знань, розвитку медицини та в способі проведення дозвілля. Він тривав від середини 50-х до 80-х рр. ХХ ст. Своєю чергою, наступним етапом було формування саме екологічних потреб внаслідок стрімкого рівня розвитку промислового виробництва,

видобутку природних ресурсів та прямого деструктивного впливу на всі екосистеми планети. Це й зумовило занепокоєння серед окремих суспільних груп станом їх здоров'я, якості й безпечності харчових продуктів та загального рівня екологічної безпеки. Значного поширення ця тенденція почала набувати з середини 80-х років ХХ ст.

Передусім екологічні потреби будуть формуватися лише за умови задоволення первинних природних потреб, адже є лише похідними від них. Так, Н.В. Зіновчук розрізняє п'ять типів екологічних потреб, а саме: первинні екологічні соціальні природні, морально-етичні потреби, запити у безпечному довіллі, необхідність у самовираженні. І відповідно ця класифікація проявляється не тільки в одній людині окремо, а є системоформувальною з інсти-

туційної точки зору. Відтак, вчена виділяє різні потреби відповідно до такої класифікації на трьох рівнях: виробничому, споживчому, адміністративному [2; 3].

А що стосується органічного сільського господарства, то виникнення і задоволення екологічних потреб взаємопов'язані і крім трьох загальних рівнів, існує 4-й – міжспоживчий рівень [4–6]. Тому, беручи до уваги вищенаведену класифікацію, екологічні потреби в органічному сільському господарстві мають такий вигляд (табл.).

Органічне сільське господарство бере свій початок у традиційних дрібних, обшинних формах по всьому світу. З покоління в покоління фермери передавали свої знання про ефективні методи господарювання. У ширшому масштабі це явище проявило себе в 60-х роках ХХ ст., коли і фермери, і кінцеві споживачі почали тур-

Екологічні потреби в органічному сільському господарстві

Рівень	Потреби	
	економічний інтерес	соціальний інтерес
B2G (бізнес із владою)	Надання екологічних послуг з підтримки ресурсів у належному стані; наявність механізмів захисту національних виробників	Належне інформаційне просвітництво; розвиток екологічної освіти на національному рівні; підвищення рівня здоров'я населення; покращання рівня продовольчої безпеки
B2B (бізнес із бізнесом)	Забезпечення належного рівня прибутковості; екологічно безпечні енергоносії та сировинні ресурси; екологічно безпечні технології та належний рівень функціонування відділ НДДКР; наявність обладнання, що не шкодить довкіллю; здорова конкуренція	Наявність відповідних референтних груп; належне інформаційне просвітництво; контроль за дотриманням вимогам органічної продукції; забезпечення сертифікації та органічного маркування
B2C (бізнес зі споживачами)	Наявність прозорого ринку органічної продукції; варіативність каналів розподілу; забезпечення належного рівня маркетингових комунікацій	Наявність відповідного сегменту споживачів; забезпечення індивідуальних потреб в органічній продукції; наявність якісної та безпечної продукції
C2C (міжспоживчий рівень)	Контроль за дотриманням чесної конкуренції; ціни мають відповідати купівельній можливості споживачів; наявність товарів аналогів	Належне інформаційне просвітництво між споживачами одної референтної групи щодо якості органічної продукції; підвищення загального рівня соціальної обізнаності про органічну продукцію; забезпечення захисту прав споживачів на громадських засадах

Примітка: розроблено автором.

буватися про те, що кількість хімічних речовин, що використовуються як у рослинництві, так і в тваринництві, може мати негативні наслідки для здоров'я людини й навколишнього природного середовища. З того часу це явище перетворилося на стійкий та організований рух і наразі це найбільш динамічно зростаючий сектор агропромислового комплексу у світі.

Під цим видом діяльності загалом слід розуміти комплекс з управління сільськогосподарським виробництвом та виробництвом харчових продуктів, формування продовольчих запасів країни, в рамках якого поєднуються найкращі сучасні практики екологічного характеру, які й покликані забезпечити високий рівень у розрізі біорізноманітних ресурсів та їх заощадження, природоохоронних заходів (охорону повітря, води, ґрунту, рослин, тварин тощо), а також дотримання суворих стандартів щодо впливу виробничих і інших техногенних систем на природу: природні зони, ареали проживання біологічних організмів, які, безумовно, повинні відповідати не тільки нормам екологічної безпеки та дбайливому поводженню з нею, але і обов'язково враховувати переваги споживачів у реалізації їх прагнень до використання натуральних речовин [6].

Як можна констатувати зазначене вище, враховуючи цілі, завдання та специфіку системи органічного сільського господарства, обов'язково акцентовано на виконанні ним подвійної функції: це, передусім на пряму задоволення попиту споживачів у параметрах такого специфічного сегменту сучасної економіки, як органічна продукція, а з іншого боку — це виконання нагальних завдань щодо створення низки важливих суспільних благ, які забезпечують охорону навколишнього середовища та забезпечення його стану.

Загалом, нині сучасне українське сільськогосподарське виробництво якісної органічної продукції — це створення необхідних передумов для повного використання біоекологічних можливостей і взаємозв'язків у системі «ґрунт – рослина – тварина», які під час проведення та-

ких заходів, збільшують результативність природних процесів. Насправді, роль потужностей виробництва та продуктивних сил АПК (агропромислового комплексу) виконують цілісні живі агроєкосистеми, основу яких утворює ґрунт.

Органічне тваринництво є одним із методів ведення сільського господарства, який максимально наближений до природного та натурального ведення фермерського господарства. Щоб уникнути забруднення навколишнього середовища, а особливо природних ресурсів, таких як ґрунт і вода, органічне вирощування худоби має забезпечувати тісний зв'язок між таким виробництвом і сільською місцевістю.

Органічне тваринництво не тільки підтримує здоров'я та благополуччя тварин, але також відіграє важливу роль у забезпеченні переваг, що стосуються здоров'я споживачів, прибутку для виробників і захисту навколишнього середовища. У той час як використання ветеринарних препаратів, як-от антибіотики й гормони, становить постійну загрозу для здоров'я людини та всього людства загалом.

Нині попит на органічне тваринництво значно зростає у зв'язку з розширенням ринків продукції тваринництва, присутність на ринку країн, як-от Бразилія та Аргентина. Експорт органічних продуктів тваринництва надає сприятливі можливості і для інших країн, таких, як, наприклад, Індія.

Основною передумовою для розвитку органічного сільського господарства й системи, що забезпечує товарообіг органічних продуктів, виступають процеси індустріалізації сільського господарства, що активно розвивалися впродовж ХХ ст. та пов'язані з ними екологічні й соціальні наслідки. Однією з основних рис індустріального сільського господарства був і, на жаль, залишається курс на невідновлювані ресурси промислового походження, в т. ч. засоби хімізації (мінеральні добрива, пестициди), вуглеводневі паливно-енергетичні ресурси, сільськогосподарська техніка.

Використання цих ресурсів, очевидно, забезпечує стрімке збільшення врожайно-

сті сільськогосподарських культур та підвищення продуктивності серед сільськогосподарських тварин, що певною мірою покращує показники продовольчої безпеки в розвинених країнах. Однак, загалом, середній рівень забезпечення світового населення сільськогосподарською продукцією зростає з меншими темпами, ніж продуктивність сільського господарства. Залежність від зовнішніх ресурсів зробила світове сільське господарство вразливим до зміни цінової кон'юнктури, що чітко проявляється під час різких коливань світових цін на енергоносії.

Що стосується засобів сільськогосподарського виробництва промислового значення, то в розрахунку на одиницю площі приблизно за 50-річний період середні річні темпи їх споживання (мінеральних добрив, пестицидів) зростали швидше за аналогічні показники продуктивності сільського господарства [7; 8].

Вочевидь, що головним завданням будь-якої сільськогосподарської діяльності є збільшення врожайності культурних рослин. Для цього наразі у сільському господарстві використовуються технології, що передбачають інтенсивне застосування мінеральних добрив, отрутохімікатів, багаторазовий обробиток ґрунту, перетворення на великих територіях природних біоценозів на штучні.

Орієнтація на індустріально-технологічні системи землеробства дала змогу багатьом розвиненим країнам у короткий історичний час значно збільшити обсяги виробництва харчових продуктів. Однак, на тлі наявних досягнень сільського господарства до кінця ХХ ст. позначилися її недоліки. В орних ґрунтах спостерігається постійне зниження вмісту гумусу, погіршуються їх біологічні властивості. Нерегульоване застосування засобів хімізації стало причиною накопичення в ґрунтах та ґрунтових водах залишків мінеральних добрив та отрутохімікатів, зміни біохімічних потоків і забруднення природних об'єктів. Агроекосистеми, що втратили видову різноманітність, властиву природним, перетворилися на прості одновидові, а отже

нестійкі середовища. Підтримка їхнього стану, що забезпечує необхідний рівень урожайності, з кожним роком потребує дедалі більших витрат.

Загалом, вплив сільськогосподарського виробництва на довкілля став настільки сильним, що це може бути причиною підвищу родючості орних земель у майбутньому та поступової деградації окремих структурних компонентів агроландшафтів. Неконтрольоване використання засобів хімізації стало причиною погіршення якості продукції сільського господарства. У ній стали виявлятися нітрати, хімічні елементи у добривах, залишки отрутохімікатів. Це проявляється у несприятливих змінах в амінокислотному складі, зниженні вмісту вітамінів, різних біологічно активних речовин. Вживання таких харчових продуктів населенням, що проживає в умовах сильного техногенного забруднення, знижує стійкість організму людини до дії несприятливих чинників.

Індустріалізація світового сільського господарства розвивалася в географічному та часовому вимірах досить нерівномірно, але практично скрізь викликала екологічні та соціальні зміни на сільських територіях. Багаторічний досвід розвитку сільського господарства за індустріальним типом показує істотний деструктивний вплив на навколишнє природне середовище у великих масштабах. Переважно це проявляється в деградації земель (ґрунтова, вітрова ерозія, засолення ґрунтів, опустелювання тощо), втрата поживних речовин (внесених із хімічними та калійними добривами) з полів, забрудненні ґрунтів, водою, харчових продуктів залишковими пестицидами та важкими металами. З невідновлюваних ресурсів, що застосовуються у сільському господарстві, найбільші екологічні проблеми були спричинені саме використанням пестицидів та мінеральних добрив.

Споживання мінеральних добрив у світі з розрахунку на гектар площі ріллі та багаторічних насаджень у середньому зростає на 3,3% на рік. За даними Світового банку (World Bank), середній рівень їх споживання у світі становить 138 кг д. р./га

ріллі, а подекуди й перевищує 500 кг/га. Мінеральні добрива легко розчиняються у воді (причому набагато швидше, наприклад, порівняно з органічним компостом) і тому можуть швидко змиватися в поверхневі водоймища (викликаючи евтрофікацію та збіднення води киснем) і просочуватися в горизонти підземних вод (збільшуючи концентрацію нітратів).

Що стосується самих водних ресурсів, то високоінтенсивне сільське господарство тут є як і забруднювачем (через причини, які вище наведено), так й найбільшим споживачем. Переважна частина води, що використовується, припадає на процес іригації. За прогнозами до 2030 р. частка зрошення становитиме до 70% від загального споживання води у світі [9–11]. Враховуючи дефіцит водних ресурсів у багатьох країнах світу, це може спричинити проблеми не лише у сфері продовольчої безпеки, а й у галузі міжнародних відносин. А в умовах, які спричинені терактом Росії на Каховській ГЕС для України, зокрема, це має величезне значення.

В останні десятиліття дедалі більше стали звертати увагу на сільське господарство як джерело надходження парникових газів (пряма дія переважно пов'язана з викидами метану та закису азоту, а непряма — зі зміною системи землекористування). Сільське господарство та послідовні в ньому цикли виробництва, зберігання, товарообігу та споживання продовольчої продукції вносять також додатковий внесок у забруднення навколишнього природного середовища твердими й рідкими відходами (зокрема, відходами харчової промисловості та пакувальних матеріалів). Серед соціальних наслідків індустріалізації сільського господарства слід зазначити два ключові чинники: перший — наслідки, характерні для сільської місцевості; другий — соціально-екологічні наслідки, пов'язані з проблемою здорового харчування та задоволення базових екологічних потреб суспільства.

Щодо впливу на українські сільські території, то внаслідок індустріалізації сільського господарства відбувається трансформація сільських традицій, зниження

привабливості до сільських ландшафтів, що прямо та опосередковано робить її менш привабливою для рекреаційно-відновлювальної галузі (зеленого туризму). У кількісному відношенні зменшується частка сільського населення щодо загального світового населення, і навіть економічно активного населення, зайнятого у сільському господарстві.

Так, за останні 50 років частка сільського населення у загальному світовому населенні знизилася від 67 до 46%, а частка економічно активного населення у сільському господарстві (за аналогічний період) — від 54 до 40%. Дослідження, проведені у провідних країнах (зокрема США), засвідчують, що змінюється як структура, так і поведінкові особливості серед зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Скорочується питома частка основних суб'єктів (власників сільськогосподарських угідь), для яких аграрна сфера є основним заняттям, спостерігається старіння сільського населення і збільшується кількість найманих працівників стосовно фермерів і членів їхніх родин. Слід зазначити, що у структурі найманих сільськогосподарських працівників провідних країн світу, істотну частку займають сезонні працівники і, які стурбовані потребою виживання та іншими базовими потребами й нуждами, ніж екологічними проблемами сільської місцевості та збереженням сільських традицій.

В урбанізованих зонах спочатку розвинених, а потім і багатьох країн, що розвиваються, наслідки індустріалізації сільського господарства, а потім глобалізація агропродовольчого ринку та прискорений розвиток систем швидкого харчування стали викликати занепокоєння суспільства щодо проблеми забезпечення здорового харчування. Це призвело до підвищення попиту на так звані екологічно безпечні, натуральні продукти. Нині серед цього руху особливе місце посідає органічний рух, спрямований на розвиток органічного сільського господарства та ринку на його основі.

Отже, передумови у розвитку органічного сільського господарства та його продукції поступово трансформувалися в спо-

нукальні мотиви різних соціальних груп. З погляду експертів ФАО у межах соціальних груп можна назвати три рушійні сили сучасного органічного сільського господарства:

- органічне сільське господарство, яке функціонує через стандартну систему споживачами або ринком (*consumer or market-driven organic agriculture*), засновано на чітко відпрацьованій та надійній системі сертифікації і маркування органічної продукції. Споживач при цьому обізнаний про те, як і де вироблялася органічна продукція і про її подальший товарообіг;
- органічне сільське господарство послуг (*service-driven organic agriculture*). Різніми верствами суспільства усвідомлюється, що органічне сільське господарство здатне виробляти екологічно безпечну продукцію, що знижує забруднення довкілля та підвищує біологічну різноманітність;
- органічне сільське господарство на рівні фермерів (*farmer-driven organic agriculture*). Воно ґрунтується на усвідомленні фермерами нестійкості традиційного сільського господарства та використанні переваг органічного сільського господарства як чинника здорового харчування, у багатьох випадках як чинника покращання фінансово-економічних показників та самодостатності фермерського господарства. Значною мірою стимулюється розвиток прямих каналів реалізації.

ВИСНОВКИ

Наразі органічне сільське господарство стає ближче до сталого сільського госпо-

дарства, ніж до екологічного безпечного сільського господарства, оскільки екологічна складова розглядається на рівні з економічною (значення надається підвищенню продуктивності, прибутку й зниженню собівартості) та соціальної складовими. Незважаючи на те, що органічне сільське господарство і ринок його продукції орієнтовані на сталий розвиток (що підтверджується положеннями IFOAM), в існуючих визначеннях органічного сільського господарства недостатньо врахована ця тенденція.

Також на сучасному етапі слабо розкрито важливість інтелектуально-інформаційного забезпечення, яке стає своєрідним ресурсом, що замінює традиційні невідновлювані ресурси промислового походження, що переважають у високоінтенсивному способі виробництва агропродовольчої продукції.

Тенденції, що спостерігаються нині на світовому ринку органічної продукції, свідчать про те, що його розвиток відбувається в умовах дедалі більшої співпраці з екологічно та соціально орієнтованими напрямками. Серед них, враховуючи природні особливості України, а також менталітет населення, особливий інтерес становлять розвиток ринків продовольчої продукції місцевого походження. Ринок органічної продукції України має поєднувати у собі елементи державного регулювання та саморегулювання. Пріоритет має бути у державного регулювання, оскільки тільки держава може сформувати та ефективно контролювати систему, що забезпечує збереження органічних стандартів на всьому товарному циклі органічної продукції від виробників до споживачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підруч. Київ: КНЕУ, 2013. 779 с.
2. Вічевич А.М., Вайданич Т.В., Дідович І.І., Дідович А.П. Екологічний маркетинг: навч. посіб. Львів: УкрДЛТУ, 2002. 248 с.
3. Дудар Т.Г., Дудар В.Т. Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи: моногр. Тернопіль: Економічна думка, 2009. 246 с.
4. Гайдар А.А. Система функціонування екологічного маркетингу в біотехнологічному виробництві. *Збалансоване природокористування*. 2020. № 2. С. 46–52.
5. Гайдар А.А. Особливості розвитку екологічного маркетингу в біотехнологічному виробництві.

- тві. *Агроекологічний журнал*. 2020. № 2. С. 98–105.
6. Лазаренко В.І. Сутність екологічного маркетингу в аграрному секторі економіки. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 2. С. 59–65.
 7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
 8. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_78/Jurchenko.pdf.
 9. Global Organic Food market analysis. URL: <http://www.articlesbase.com>.
 10. Organicinfo.ua. Інфографіка. URL: <https://organicinfo.ua>.
 11. Федерація органічного руху в Україні. URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-41-21>.

REFERENCES

1. Andriychuk, V.G. (2013). *Ekonomika pidpryyemstv ahropromyslovoho kompleksu: pidruchnyk [Economics of enterprises of the agro-industrial complex: textbook]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
2. Vichevich, A.M., Vaidanich, T.V., Didovich, I.I. & Didovich, A.P. (2002). *Ekolohichnyy marketynh: pidruchnyk [Environmental marketing: textbook]*. Lviv: UkrDLTU [in Ukrainian].
3. Dudar, T.G. & Dudar, V.T. (2009). *Formuvannya rynku konkurentospromozhnoyi ahroprodovolchoyi produktsiyi: teoriya, metodyka, perspektyvy: monohrafiya [Market formation of competitive agro-food products: theory, methodology, prospects: monograph]*. Ternopil: Economic Opinion [in Ukrainian].
4. Gaidar, A.A. (2020). Systema funktsionuvannya ekolohichnoho marketynhu v biotekhnolohichnomu vyrobnytstvi [The system of functioning of ecological marketing in biotechnological production]. *Zbalansovane pryrodokorystuvannya — Balanced nature management*, 2, 46–52 [in Ukrainian].
5. Gaidar, A.A. (2020). Osoblyvosti rozvytku ekolohichnoho marketynhu v biotekhnolohichnomu vyrobnytstvi [Features of development of ecological marketing in biotechnological production]. *Ahroekolohichnyy zhurnal — Agroecological Journal*, 2, 98–105 [in Ukrainian].
6. Lazarenko, V.I. (2016). Sutnist ekolohichnoho marketynhu v ahrarynomu sektori ekonomiky [The essence of environmental marketing in the agricultural sector of the economy]. *Zbalansovane pryrodokorystuvannya — Balanced nature management*, 2, 59–65 [in Ukrainian].
7. Uhoda pro asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu, z odniyeiy storony, ta Yevropeyskym Soyuzom, Yevropeyskym spivtovarystvom z atomnoyi enerhiyi i yikhnyim derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand]. (n.d.). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].
8. Yurchenko, L.I. (2018). *Ekolohichni tsinnosti v strukturі ekolohichnoyi svidomosti y ekolohichnoyi kultury [Ecological values in the structure of ecological consciousness and ecological culture]*. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_78/Jurchenko.pdf [in Ukrainian].
9. Global Organic Food market analysis. (n.d.). URL: <http://www.articlesbase.com> [in English].
10. Organicinfo.ua. Infographics. (n.d.). URL: <https://organicinfo.ua> [in English].
11. Federation of the Organic Movement in Ukraine. (n.d.). URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-41-21> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.08.2023